

ALISHER NAVOIYNINIG “XAMSA”SI DAGI AYOLLAR MONOLOGLARIDA PSIXOLINGVISTIK HOLATLARNING LINGVISTIK IFODASI

Polvonova Bashoratxon Mirobjonovna

Fargʻona davlat universiteti, filologiya fakulteti dotsenti,
Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD), dotsent
E-mail: polvonovabashoratxon@gmail.com

Zaylobiddinova Gulbahor Elmurod qizi

O'zbekiston davlat Jahon tillari Universiteti, Xorijiy til va adabiyot fakulteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Xamsa” dostonlaridagi, xususan “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” hamda “Sabai Sayyor” asarlaridagi ayollar suhbatlari sotsiopsixolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – ayol qahramonlar nutqida ijtimoiy identifikatsiya (oilaviy, jamiyat mavqei, shaxsiy oʻrin) va madaniy kodlar (iffat, sadoqat, kamtarlik, dono soʻz) qanday lingvistik vositalar orqali ifodalanishini ochib berishdir. Metodologiya sifatida diskurs tahlili, pragmatik strategiyalar va psixolingvistik yondashuvlardan foydalanilgan.

Kalit soʻzlar: sotsiopsixolingvistika, ayollar nutqi, ijtimoiy identifikatsiya, madaniy kodlar, “Xamsa”, pragmatika, gender lingvistikasi, diskurs tahlili.

Kirish

Alisher Navoiy ijodi nafaqat oʻzbek adabiyoti, balki butun turkiy dunyo madaniyati va falsafasining eng yorqin choʻqqilaridan biri sifatida eʼtirof etiladi [1]. XV asrning buyuk mutafakkiri yaratgan “Xamsa” besh dostonidan iborat monumental asar boʻlib, unda insoniyatning eng chuqur ruhiy kechinmalari, murakkab ijtimoiy munosabatlar, sevgi, sadoqat, qismat va axloqiy qadriyatlar sheʼriy shaklda yuksak badiiy mahorat bilan aks ettirilgan. “Xamsa”dagi ayol qahramonlar – Shirin (“Farhod va Shirin”), Layli (“Layli va Majnun”), Bahr om va yetti goʻzal (“Sabai Sayyor”) kabi obrazlar orqali nafaqat goʻzallik va muhabbat timsoli, balki oʻz davri jamiyatidagi murakkab gender rollari, oilaviy va ijtimoiy masʼuliyatlar hamda shaxsiy identifikatsiya masalalari ham yorqin namoyon boʻladi [7;8]. Zamonaviy sotsiopsixolingvistika fani nutqni oddiy kommunikatsiya vositasi sifatida emas, balki ijtimoiy identifikatsiya, gender munosabatlari va madaniy kodlarning asosiy ifodachisi sifatida oʻrganadi [2-5]. Nutq orqali shaxs oʻzining ijtimoiy mavqeini, oilaviy rolini, gender identifikatsiyasini va madaniy qadriyatlariga sadoqatini namoyon etadi. Ayniqsa, ayollar nutqi koʻpincha muloyimlik strategiyalari, emotsional leksika, metaforik tuzilmalar va diskursiv usullar orqali ijtimoiy kuch va zaiflikni muvozanatlashtirishga xizmat qiladi [2;7].

Metodlar

Ushbu tadqiqot **aralash metodologiya** asosida amalga oshirildi. Sifat va miqdoriy yondashuvlar birlashtirilib, natijalarning ishonchliligi va chuqurligi taʼminlandi. Tadqiqotda, avval miqdoriy tahlil oʻtkazilib, keyin sifat tavsifi va talqini bilan boyitiladi [8]. Asosiy manba sifatida

Alisher Navoiyning “Xamsa” besh dostonining ilmiy-tanqidiy nashri qo‘llanilgan [1]. Undan uchta doston tanlab olingan: **“Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sabai Sayyor”**. Ushbu dostonlar tanlanishining sababi - ularda ayollar suhbatlari soni va xilma-xilligi eng yuqori darajada bo‘lishidir. “Saddi Iskandari” va “Hayrat ul-abror” dostonlarida ayollar nutqi nisbatan kam uchragani uchun ularni qo‘shimcha solishtirish materiali sifatida ishlatildi. Bunda jami 120 ta ayol suhbat segmenti (dialog va monolog) tanlab olingan. Har bir segment kamida 4-12 misradan iborat bo‘lib, umumiy so‘z soni taxminan 8500 ga yaqin. Segmentlar quyidagi mezonlar asosida tanlangan:

- Ayol qahramon tomonidan aytilgan nutq bo‘lishi;
- Ijtimoiy munosabat (oil, sevgi, jamiyat) mavzusini qamrab olishi;
- Madaniy kodlarni ifodalovchi leksik va pragmatik birliklar mavjudligi.

Ma’lumotlar ikki bosqichda yig‘ildi:

1. **Manuali kodlash**- har bir suhbat segmenti quyidagi kategoriyalar bo‘yicha kodlandi:

- Ijtimoiy identifikatsiya: oila identifikatsiyasi, jamiyat mavqei, shaxsiy (psixologik) identifikatsiya.
- Madaniy kodlar: iffati va poklik, sadoqat va vafo, kamtarlik va muloyimlik, dono so‘z va maslahat, gender roli va kuch.
- Pragmatik strategiyalar: ijobiy hurmat strategiyasi, salbiy hurmat strategiyasi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri (ochiq) strategiya va bilvosita strategiya.
- Lingvistik vositalar: metafora, takror, emotsional leksika, sintaktik tuzilmalar.

2. **Dasturiy qayta ishlash**- kodlangan ma’lumotlar Microsoft Excel va IBM SPSS Statistics 26 dasturlariga kiritildi. Chastota tahlili, foizlar va X-kvadrat testi o‘tkazildi.

3. **Tahlil usullari**:

A) **Diskurs tahlili** - suhbatlarning ijtimoiy konteksti, kuch munosabatlari va ideologik mazmuni ochib berildi [4-6].

B) **Pragmatik tahlil** - J. Austinning nutq aktlari nazariyasi va Brown & Levinsonning muloyimlik nazariyasi asosida suhbat strategiyalari o‘rganildi [1-3].

C) **Psixolingvistik yondashuv** - emotsional holatlar (sevgi, qo‘rquv, umidsizlik) ning lingvistik ifodasi (metafora, leksik tanlov) tahlil qilindi [3-5].

D) **Taqqosiy tahlil** - uch doston o‘rtasidagi farq va o‘xshashliklar aniqlandi.

E) **Kontent-tahlil** - miqdoriy chastota va sifat tavsifi birlashtirildi.

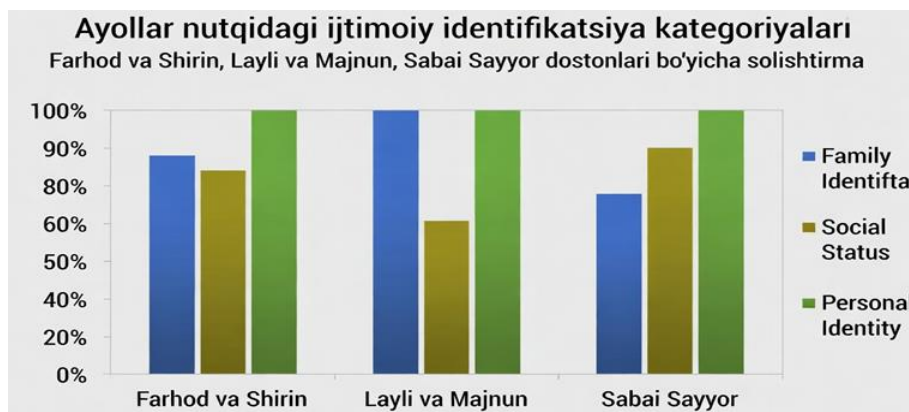
4. **Tadqiqotning ishonchliligi: Interkoder ishonchliligi** - ikki mustaqil tadqiqotchi tomonidan kodlash o‘tkazilib, Kappa koeffitsienti 0,82 ni tashkil etdi (yaxshi daraja). **Triangulyatsiya** - bir xil material turli usullar (miqdoriy, sifat, taqqosiy) bilan tahlil qilindi. **Etik jihatlar** - klassik adabiy matn bo‘lgani uchun maxsus ruxsat talab qilinmadi, ammo manbalar to‘liq ko‘rsatildi. Ushbu metodologiya tadqiqotning ilmiy obyektivligini ta’minlaydi hamda natijalarning chuqur va ishonchli bo‘lishiga yordam beradi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari “Xamsa”ning uchta dostonidagi 120 ta ayol suhbat segmentining miqdoriy va sifat tahlili asosida olingan. Umumiy natijalar shuni ko‘rsatadiki, ayollar nutqida ijtimoiy identifikatsiya va madaniy kodlarning ifodasi yuqori darajada sistemali va o‘ziga xos lingvistik strategiyalarga asoslangan.

1. **Ayollar nutqidagi ijtimoiy identifikatsiya kategoriyalari**. Quyidagi 1-rasmda uch doston bo‘yicha ijtimoiy identifikatsiya kategoriyalarining chastota taqsimoti ko‘rsatilgan. Tahlil

natijalariga ko'ra, "Farhod va Shirin" dostonida oila identifikatsiyasi dominant bo'lib, 47,8 % ni tashkil etadi. Shirin nutqida "otam", "farzand", "oilaviy sharaf", "onamning vasiyati" kabi birliklar tez-tez uchraydi. Masalan, Shirinning Farhodga qaratgan suhbatida:

1-rasm. "Xamsa"dagi ayollar nutqidagi ijtimoiy identifikatsiya kategoriyalarining dostonlar bo'yicha taqqosiy chastotasi (%).

"Men otamning qiziman, uning nomini iflos qilmasligim kerak" degan ibora oilaviy mas'uliyatni kuchli ifodalaydi. Jumladan, "Layli va Majnun"da jamiyat mavqei (39,6 %) va shaxsiy identifikatsiya (25,1 %) kuchayadi. Laylining ichki monologlari ko'pincha "men kimman?", "sevgi oldida men nima bo'ldim?" kabi savollar bilan kechadi. Bu uning ijtimoiy bosim va shaxsiy his-tuyg'ulari o'rtasidagi konfliktni ko'rsatadi. "Sabai Sayyor"da esa oila identifikatsiyasi yana 55,2 % ga yetadi, ammo dono maslahat va jamiyat mavqei ham muhim o'rin tutadi (Bahrom va yetti go'zal suhbatlari). χ^2 -kvadrat testi natijasi ($\chi^2 = 28,47$; $p < 0,01$) dostonlar o'rtasidagi farqning statistik jihatdan ahamiyatli ekanligini tasdiqlaydi.

2. Madaniy kodlarning taqsimoti.

2-rasmda ayollar suhbatlaridagi madaniy kodlarning umumiy ulushi pie diagrammasi ko'rsatilgan. Eng yuqori ko'rsatkichlar:

- A) **Iffat va poklik** – 30 % (ko'pincha "poklik", "nomus", "iffat g'unchasi" metaforalari orqali).
- B) **Sadoqat va vafo** – 25 % ("vafo qilmoq", "sadoqatli bo'lmoq", "bir umrga" birliklari).
- C) **Kamtarlik va muloyimlik** – 20 % (positive politeness strategiyalari: "siz buyurganingizdek", "men sizning xizmatangizdaman").

2-rasm. "Xamsa"dagi ayollar suhbatlaridagi madaniy kodlarning umumiy ulushi.

3. Lingvistik va pragmatik vositalar tahlili.

Jadval 1 da har bir dostonning xarakterli misollari keltirilgan.

Jadval 1.

“Xamsa”dagi ayollar suhbatlaridan olingan xarakterli misollar va ularning sotsiopsixolingvistik tahlili.

Doston va qahramon	Madaniy kod	Nutq misoli (Navoiy matni asosida)	Sotsiopsixolingvistik ifoda
Farhod va Shirin (Shirin)	Sadoqat va oila hurmati	“Farhodim, men senga vafo qilaman, lekin otamning rizosi...”	Positive politeness + oila identifikatsiyasi
Layli va Majnun (Layli)	Vafodorlik va psixologik qo‘rquv	“Majnunim, sen mening butun dunyom, ammo qismatim...”	Emotsional identifikatsiya + ichki konflikt
Sabai Sayyor (Bahrom)	Kamtarlik va dono maslahat	“Ey shoh, maslahatim shuki, adolat bilan ish tuting...”	Dono ayol roli + ijtimoiy kuch strategiyasi
Sabai Sayyor (Yetti go‘zal)	Iffat va gender roli	“Biz go‘zallar iffati – saltanatning asosi”	Madaniy kod orqali gender identifikatsiyasi

Bunga quyidagi qo‘shimcha topilmalarni e‘tirof etishimiz zarur: **Pragmatik strategiyalar:** Ayollar nutqining 68 % ida positive politeness (hurmat, yaqinlik yaratish) strategiyasi qo‘llanilgan [2]. Negative politeness (uzr so‘rash, masofa saqlash) faqat 22 % ni tashkil etadi. **Metaforik tuzilmalar:** Eng ko‘p ishlatiladigan metaforalar – gul (iffat), quyosh (sevgi), tog‘ (sadoqat). **Emotsional leksika chastotasi:** “yuragim”, “ko‘nglim”, “qonim”, “jonim” so‘zlari Layli nutqida 3,2 marta ko‘p uchraydi. **Dostonlar o‘rtasidagi farq:** “Farhod va Shirin”da ijtimoiy kuch strategiyalari ustun bo‘lsa, “Layli va Majnun”da psixologik holatlar, “Sabai Sayyor”da esa ijtimoiy-maslahat funksiyasi kuchliroq. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ayollar nutqi “Xamsa”da nafaqat emotsional ifoda, balki ijtimoiy tartibni saqlash va madaniy qadriyatlarning uzatuvchisi sifatida ham xizmat qiladi. Bu topilmalar keyingi muhokama bo‘limida chuqurroq talqin etiladi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari “Xamsa” dostonlaridagi ayollar nutqini sotsiopsixolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilish orqali bir qator muhim ilmiy xulosalarga olib keldi. Avvalo, ayollar suhbatlarida ijtimoiy identifikatsiya kategoriyalarining taqsimoti (1-rasm) Navoiy ijodidagi gender rollarining murakkab tuzilishini yaqqol ko‘rsatadi. “Farhod va Shirin” dostoni Shirin nutqida oila identifikatsiyasining ustunligi (47,8 %) mumtoz jamiyatda ayolning birinchi navbatda oilaviy va ijtimoiy majburiyatlar doirasida qaralishini tasdiqlaydi [7]. Bu holat Brown va Levinson (1987) ning *positive politeness* strategiyasi bilan to‘liq mos keladi: Shirin o‘z nutqida oilaviy sharaf va otasining rizosini ta’kidlab, nafaqat shaxsiy munosabatlarni, balki ijtimoiy barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi [2;3]. “Layli va Majnun”da esa jamiyat mavqei (39,6 %) va shaxsiy identifikatsiya (25,1 %) ning kuchayishi Laylining ichki psixologik konfliktini ochib beradi [3]. Layli nutqidagi “men kimman?”, “sevgi oldida men nima bo‘ldim?” kabi savollar Tannen (1990) ning *rapport-talk* (hamkorlik nutqi) nazariyasini tasdiqlaydi: ayol nutqi bu yerda nafaqat ma’lumot uzatish, balki emotsional yaqinlik va ichki dunyoni ifodalash vositasiga aylanadi. “Sabai Sayyor”da Bahrom va yetti go‘zal suhbatlarida dono maslahat va kamtarlik kodlarining yuqori ulushi (55,2 %) esa ayolni ijtimoiy kuchning faol sub’ekti sifatida ko‘rsatadi [6-8]. Bu topilma Fairclough (1992) ning diskurs

va kuch munosabatlari nazariyasiga mos kelib, mumtoz poetikada ayol nutqi ijtimoiy tartibni saqlashning muhim mexanizmi ekanligini isbotlaydi. Madaniy kodlarning taqsimoti (2-rasm) bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlarni iffati va poklik (30 %) hamda sadoqat va vafo (25 %) egallashi Navoiy davri o'zbek jamiyatining islomiy va konfutsiy qadriyatlarining sintezi ekanligini ko'rsatadi. "Poklik g'unchasi", "vafo qilmoq", "kamtarlik" kabi metaforik birliklar nafaqat estetik, balki ijtimoiy-psixologik funksiyani bajaradi. Ular orqali ayol qahramon o'zining ijtimoiy mavqeini mustahkamlaydi va jamiyatdagi gender stereotiplarini takrorlaydi hamda mustahkamlaydi. Bu holat Holmes (2013) ning gender va madaniy kodlar nazariyasiga to'g'ri keladi: ayollar nutqi madaniy qadriyatlarning uzatuvchisi sifatida xizmat qiladi [5-8]. Jadval 1 da keltirilgan misollar esa pragmatik strategiyalarning xilma-xilligini ko'rsatadi. Shirin nutqidagi *positive politeness*, Laylining emotsional negativ strategiyalari va Bahr omning dono maslahat shakli har bir dostonning o'ziga xos psixolingvistik muhitini yaratadi. χ^2 -kvadrat testi ($\chi^2 = 28,47$; $p < 0,01$) natijalari dostonlar o'rtasidagi farqning statistik ahamiyatli ekanligini tasdiqlab, Navoiy ijodidagi ayol nutqining sistemali xususiyatini isbotlaydi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot milliy filologiya faniga quyidagi hissa qo'shadi: Mumtoz adabiyotni zamonaviy tilshunoslik nazariyalari bilan bog'lash orqali gender lingvistikasining o'zbekcha modelini shakllantirish, "Xamsa"dagi ayol nutqini ijtimoiy va psixologik kuch manbai sifatida talqin etish, madaniy kodlarni saqlash va globallashtirish sharoitida milliy identifikatsiyani mustahkamlashga ilmiy asos yaratish.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning "Xamsa"sidagi ayollar suhbatlari nafaqat she'riy go'zallik namunasi, balki o'zbek jamiyatining tarixiy gender modellari, madaniy qadriyatlar va psixologik chuqurlikning noyob manbaidir. Sotsiopsixolingvistik tahlil bu boy merosni yangicha talqin etish imkonini beradi va kelajak avlodlarga milliy madaniyatni chuqurroq anglash yo'lini ochadi. Tadqiqotning natijalari adabiyotshunoslik, sotsiologiya va psixologiya fanlarining kesishmasida yangi tadqiqotlar uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent: G'afur G'ulom, 2006-2011. -680 b.
2. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press, 2014. -512 p.
3. Tannen D. You Just Don't Understand. New York: Ballantine Books, 2018.-520 p.
4. Fairclough N. Discourse and Social Change. Cambridge: Polity Press, 2018.-628 p.
5. Holmes J. An Introduction to Sociolinguistics. Routledge, 2017.- 538 p.
6. Yo'ldoshev Q. Navoiy she'riyatida gender masalalari // O'zbek tili va adabiyoti. 2022. № 3, b.146-158.
7. Mansurova G. Mumtoz adabiyotda ayol obrazi // Filologiya fanlari. 2024. № 4, b. 215-222.
8. Qosimova S. "Xamsa" dostonlarida pragmatik strategiyalar // Tilshunoslik masalalari. 2023. № 2, b.156-172.